

ASPEKTI

HEDA FESTINI

SPOZNAJA I ODGOVORNOST U SVJETLU NOVE METODOLOGIJE

Ako se za ishodište analize problematike spoznaje prihvati filozofija novog racionalizma¹, onda ulaze u razmatranje samo neke intepretacije, utemeljene u misaonim dimenzijama ontologije, gnoseologije i metodologije. Naslov sugerira preferenciju razine nove metodologije kao konzekvenciju izbora novog racionalizma za izvornu pretpostavku cjelokupne interpretacije.

1. Po izloženom kriteriju izbora među ontološkim interpretacijama rezultiraju relevantnima za navedeni problem: a. Heideggerov ontologizam, b. Marxova filozofija prakse i c. Abbagnanov pozitivni egzistencijalizam.

a. U 13. par. svojeg »Bitka i vremena« u kritici gnoseoloških impostacija problematike spoznaje Heidegger polazi od egzistencijalno-ontološkog razmatranja ljudske egzistencije. Rezultat je ove impostacije dvostruka objekcija koja tangira izlazišnu gnoseološku tezu subjekt-objekt relacije: ako se spoznaja tumači kao interiorizacija, onda se ona mora identificirati sa šutnjom. U protivnom, ako se tumači kao eksteriorizacija, onda je transcendencija, a to znači da se dospjelo na jednu drugu razinu, egzistencijalno-ontološku, po kojoj je spoznaja modus tubitka kao bitka-u-svijetu. Međutim, kako je banalno zabrinjavanje oko stvari neautentični bitak tubitka, od kojeg se treba uzdržavati, a kako je i spoznaja takova budući da se odnosi na bitak-u-svijetu, onda ona ima sekundarni i čak neautentični karakter. Druga, ontologistička razina, u kasnijoj Heideggerovoj fazi doprinosi dovršenju degradacije spoznaje: problematiku spoznaje i istine omogućuje autentično mišljenje koje kao »ostajanje—otvorenim« zajamčuje njegovu otvorenost za otkrivenost bića.² Navodna autentičnost samo je parafraziranja stare i poznate gnoseološke teorije rivelaci-

¹ G. Semerari: Talijansko filozofsko neoprosvjetiteljstvo, *Praxis*, VI/1969/5—6, str. 736—738.

² Ostajanje-otvorenim je »... biti slobodan za otvorenost« (Freisein zum Offenbaren) ali ta sloboda nije stvar čovjeka nego bitka samoga čije sakrivanje je temelj otkrivanja. Heidegger: *Vom Wesen der Wahrheit*, Klostermann, Frankfurt a. M. 3. Auf. 1954, str. 12. Sakrivanje kao temelj otkrivanja je karakteristično za znanost i tehniku čiji smisao nije još otkriven i nije naša stvar, nego nama preostaje da čekamo (warten), kaže i kasnije, npr. u *Gelassenheit*, Pfullingen, Tübingen 1959, str. 59

je i to ne njezine bolje, empirističke, nego, gore, metafizičko-teološke varijante. Heidegger produžuje: kako je u svakoj otkrivenosti (Entbergung, ib. str. 16) i sakrivenost, samo otkrivanje i sakrivanje bitka je misterij. Kako misterij, dakako, nije nikada bio posao čovjeka, i Heidegger mora platiti dug metafizici — naime — sakrivenost bitka je temelj otkrivenosti, tvrdi on, a taj temelj je nužan: *Geschick des Seins*. Pogromaške filipike protiv znanosti i tehnike logičan su epilog diskvalifikacije spoznaje i logična su konzekvenca misticizma kao jedne forme spiritualizma, koji je uvijek bio sklon ekskomunikaciji proizvodne tehnike, od najstarijeg datuma kontemplativizma Aristotela, do najnovijeg vala zloslutnih proročaja tehnike (od Spenglera i Ropsa do Duplessya i dr.). Prema tome, ontologizam ne samo da mimoilazi spoznajno pitanje kriterija istinitosti, kao što primjećuje G. Petrović u svojoj kritici Heideggera³, nego onemogućuje svaki razgovor o problematici spoznaje jer u odnosu na nju sva pitanja tretira kao krivo postavljena pitanja. Kolikogod je prihvatljiva Heideggerova kritika subjekt-objekt relacije, izvedena sa stanovišta egzistencijalne ontologije, toliko nije prihvatljiva njegova vlastita teorija kao rezultat ontologizma, jer eliminacijom spoznaje eliminira svaki govor, budući da jedini ima riječ bitak. Heidegger nije bio mnogo originalan u vlastitoj koncepciji ali nije bio nov niti u kritici, jer je njegov prethodnik bio Marx.

b. Kako se Marxova kritika subjekt-objekt relacije nije temeljila na ontologizmu nego na egzistencijalno-ontološkoj pretpostavci, njezin rezultat nije bio eliminacija spoznaje, niti diskvalifikacija znanosti. To će reći, između Heideggera i Marxa je nenadoknativ raskorak. Polazeći od osjetilne predmetne djelatnosti kao primarnog temelja (prva i peta teza iz kritike Feuerbacha), Marx je izveo kritiku spoznajne subjekt-objekt relacije kao implicitnog dualizma u nekoliko svojih spisa⁴. U drugoj kritičkoj tezi o Feuerbachu Marx je izrazio svoje neslaganje i sa teorijskim tretiranjem problema istine, jer je ono kao takovo skolastičko pitanje. Tangirajući gnoseološki pristup u cjelini, ta kritika ne priznaje ni idealističku niti materijalističku koncilijaciju tih teorija. Međutim, Marxova kritika nije imala za posljedicu diskvalifikaciju spoznaje jer je bila ukorijenjena u egzistencijalnoj ravnini razmatranja. Ako je predmeta proizvodnja način postojanja čovjeka, kako tvrdi Marx⁵; ako je podmirenje elementarnih potreba prvo historijsko djelo⁶, onda je spoznaja jedan od vidova te proizvodnje. Spoznaja je rezultat znanstvene i tehničke proizvodnje i kao takova je moćni instrument u podmirenju tih potreba. Bez nje se ne mogu podmiriti potrebe, a bez potonjeg, kako kaže Marx, ne bi čovjek mogao živjeti, jer je to uvjet koji »... mora biti ispunjavan svakog dana i svakog sata, danas kao i prije hiljade godina, da bi se ljudi samo održali na životu«.⁷ Ako biće čovjeka nije shvaćeno u smislu osjetilno-predmetne

³ G. Petrović u Predgovoru prijevoda knjige J. Ayer: *Problem saznanja*, Nolit, Beograd 1963. str. 45

⁴ Marx-Engels: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1961, str. 321, 248, 281-282.

⁵ ib. str. 342-343, 285-286, osobito 216

⁶ ib. str. 349

⁷ ib. str. 349-350

djelatnosti koju Marx toliko apostrofira, nego se pod termin proizvodnja podmeće nešto drugo, onda ni spoznaja niti znanosti ne mogu dobiti njima pripadajuće mjesto. Zato možemo zaključiti, da Marxovi tekstovi dopuštaju da se problematiku spoznaje i same znanosti prihvati kao prava pitanja koja se ne mogu primjereno razmatrati na nekoj gnoseološkoj razini, ali na kojoj se mogu razmatrati, to nam Marx ne daje razumjeti, osim naznake da korijen te problematike seže do egzistencijalno-ontološke dimenzije.

c. Još je uoči II. svjetskog rata, a i kasnije, pozitivni egzistencijalist N. Abbagnano⁸, razmatrajući spoznajnu problematiku s egzistencijalne razine samorazumijevanja, dao neke indikacije za razvoj metodologije kao primjerenog načina obrade spomenutog problema. Takva analiza je pokazala da je znanost, kao domena valjane spoznaje, bitno povezana s egzistencijom čovjeka. Međutim, analiza s takvim zaključkom moguća je zato što se ni znanost, ni filozofija ne tumače više ostajući na spoznajnoj razini koja ne otvara nikakvu mogućnost njihova nepristranog dijaloga, nego učvršćuje jedino rivalstvo.⁹ Polazeći od egzistencijalnog uvida porijekla znanosti kao nepresušnog izvora podmirenja ljudske nedovoljnosti, istraživanje adekvatnog odnosa između znanosti i filozofije može proslijediti u obliku gnoseološkog i epistemološkog istraživanja koje će sačinjavati novu metodološku dimenziju ovih problema. Da su u smislu zasnivanja jedne posebne discipline u tu svrhu, Abbagnanovi prijedlozi instruktivni, može se uvjeriti služeći se samo jednom njegovom knjigom.¹⁰ Međutim, dalji razvoj nove metodologije ostao je perspektivnim zadatkom njegovih nastavljača.

2. Dosada smo se obraćali gnoseologiji posredno, a sada joj je potrebno uputiti i izravno pitanje, odnosno, preciznije, i teoriji spoznaje. Naime, tu razliku je potrebno praviti, iako naš problem ne iziskuje toliku detaljiziranost.¹¹ Sve kritičke primjedbe koje se inače upućuju gnoseologiji, zapravo se više odnose na tipičnu koncepciju njemačke filozofije 19. vijeka, teoriju spoznaje, koja je bila moguća ako se polazilo od prešutnog prihvaćanja dviju pretpostavki, idealističke provenijencije. Upravo na te dvije pretpostavke se može vrlo dobro primjeniti prva Marxova kritička teza o Feuerbachu, jer je njihov osnovni smisao ovaj: a. pod predmetom spoznaje se obično podrazumjevalo predodžbe ili ideje koje postoje unutar svijesti ili subjekta koji misli, b. spoznaju se shvaćalo kao izra-

⁸ N. Abbagnano: *La fisica nuova*, 1934.; osobito *Filosofia religione scineza*, 1947.

⁹ N. Abbagnano: *Filosofia, religione scienza*, Taylor, Torino, 1947-1960, str. 101

¹⁰ N. Abbagnano: *Mogućnost i sloboda*, „Nolit, Beograd 1967. članak iz 1950. g. »Za metodologiju znanosti«, osobito, str. 143

¹¹ Termin gnoseologija je uveo njemački iluminizam (Baumgarten) a odnosio se na tadašnji tretman spoznaje (empirizam, racionalizam). Taj se termin i nadalje upotrebljavao, uz ostale (epistemologija, noetika), pa se može koristiti u širem značenju i za kasnije interpretacije spoznaje uključujući i suvremene. Međutim, teorija spoznaje (Erkenntnistheorie) upotrebljava se od Reinholda, starokantovca i sve do novokantovca Cassierera, označava tendenciju da se problematika spoznaje impostira i razvije kao zasebna disciplina, budući da se polazi od dviju izrazito idealističkih pretpostavki.

zitu aktivnost subjekta koja se može tretirati na općem i apstraktnom nivou, kao spoznaja uopće. Prvu pretpostavku je anticipatorski izvrnuo kritici već Kant svojom kritikom idealizma, a u istu kategoriju kritike se mogu uvrstiti Marxove i Heideggerove objeckije, dok je drugu pretpostavku eliminirala kritika Deweya i analitičkih škola. Čak se i u najkompletnijoj teoriji spoznaje, kao što je Husserlova, mogu zamjetiti iste ograničenosti pretpostavki — prva pretpostavka je inkludirala metafizičke pretenzije, a druga je apstrakcijom od stvarnog znanstvenog istraživanja dovela do konstruktivizma, umjesto do objašnjenja znanstvene spoznaje. Prisutnost prve idealističke pretpostavke je markantna, jer predmet spoznaje ne tumači Husserl kao objekt nego kao objekt-pol, oko kojega se stječu noema (percipirano, mišljeno) noetičkom usmjerenošću (percipiranjem, mišljenjem) kao predmetu. Spoznavanje tumači u duhu druge pretpostavke, kao realizaciju između dva intencionalna čina, između noetičko-noematskog polja idealnosti unverzalnoga, koja je Erfüllung, ispunjavanje, između pojma i intuicije idealnih biti.¹² Tom prilikom je Husserl apstrahirao matematičku intuiciju i racionalnost matematičkog predmeta, tj. zaboravio je da mu je to bio model spoznaje i navedene karakteristike je generalizirao, prenijevši ih na spoznaju uopće. Neuspjeh je bio dvostruk: obnovio je dobro poznati dualizam spoznaje i vrijednosti, iniciran po Leibnizu i Humeu, a apostrofiran po neopozitivizmu; uvrstio se u red idealističkih kritičara znanosti neadekvatnom njezinom interpretacijom. ponovivši ograničene informacije o karakteru znanosti Hegela, Crocea i Bergsona, te pripravljavajući metafizičko Heideggerovo tumačenje znanosti. Potvrdio je dualizam spoznaje i vrijednosti, jer je intencionalna svijest, iako jedna, funkcionalno dvostruka, kao spoznajna intencionalna svijest i nespoznajna, čija su funkcija vrijednosni predikati, različiti od bilateralne funkcije noetičko-noematičkog polja. Ovo shvaćanje nije ni kasnije promijenio.¹³ Ako se hoće smatrati, da je Husserl takav dualizam ipak prevladao svojim opozivom na evidenciju imanentne percepcije kao izvora apodiktičke sigurnosti za sve fenomenološke predmete koji obuhvaćaju znanost, vrijednosti i osjećaje, onda ono može zadovoljiti samo metafizičko i dogmatičko gledište. To je samo obnova stare racionalističke predrasude o apodiktičkim istinama svojstvenim filozofskom umu, koja je još kod Descartesa, a i ranije, otkrivala svoje porijeklo u matematičkom pojmu rigoroznosti koji je bio karakterističan za staro shvaćanje matematike, a pripisivao se u ondašnjim, kao i u sadašnjim metafizikama samoj filozofiji, tj. filozofskom umu.¹⁴ Husserl je, poistovjetivši evidenciju s umom, transcendentelni ego proglasio sjedištem apodiktičkog znanja dohvatljivog fenomenološkom metodom koja je u početku, kao i kasnije, ostala tipič-

¹² E. Husserl: *Logische Untersuchungen*, Zweiter Band, I Teil, 5. Auf. Niemeyer, Tübingen 1968, par. 11 (42—46 str).

¹³ *ib.* str. 388—403, 393—394, te par. 2. u *Die Krisis der europäischen Wissenschaften . . .*«, prijevod *La crisi delle scienze europee e la fenomenologia trascendentale*, Il Saggiatore, Verona 1961.

¹⁴ U »*Die Krisis . . .*« Husserl iznosi da je bit čovječanstva um (par. 6) a zadatak filozofije ostvarenje tog uma (par. 73). Kao što matematiku smatra apodiktičkom (par. 9), isto obilježje pripisuje umu, koji mora postati opet središte sigurnosti i istine po sebi kao u tradicionalnoj filozofiji (par. 5).

nim interiorističkim obratom svijesti prema samoj sebi,¹⁵ kojim se mogu postaviti samo dogmatske nekomukativne istine. Reperkusije na znanost intimističke interiorističke pozicije su velike. Husserl hoće dozvati znanost telosu, da bi je izbavio krize, kao filozofiju i cijelo čovječanstvo. Razlog zapadanja znanosti u krizu je njezin gubitak interesa za spoznaju svijeta i obraćanje u tehniku, što je ponižavajuće.¹⁶ Upravo ova pretpostavka cijele kritike znanosti pokazuje Husserlovo osnovno nerazumijevanje, jer objektivizam koji prebacuje znanosti njezina je karakteristika u 19. vijeku. Kategorijalni horizont znanosti 20. vijeka se promijenio¹⁷ ali to Husserl nije mogao zamijetiti sa svojeg spoznajno-teoretskog staništa. Zato je terapija koju on može preporučiti znanosti, da bi izašla iz krize, slična kontemplativizmu koji nudi Heidegger, iako je on znanosti optuživao za subjektivizam. Po Husserlu ne preostaje znanosti drugo, pa i čovječanstvu, nego da čeka da se zaspali i znanstvenim objektivizmom zastrti um Lebenswelta probudi u čitavoj snazi svojih izvornih evidencija, jer proklamirani Besinnung se ne može ostvariti dokle god ne nadvlada umnost nad neumnošću u čovječanstvu. Husserlov Besinnung propovijedaju filozofi kao funkcionari čovječanstva, oni su mesije umnosti, a Heideggerov Besinnung¹⁸ pronose filozofi i pjesnici kao propovjednici i čuvari bitka.

Prema tome, nijedna gnoseološka ili spoznajna teorija doista o spoznaji i znanosti ne govori adekvatno, nijedna nije u svojoj cijelosti prihvatljiva, pa se može zaključiti da su upotrebljivi poneki aspekti, ponekih teorija, ili, kako kaže Dewey, gnoseologije su se razvile na temelju epistemoloških teorija izdvajanjem i hipostazom samo jednog aspekta istraživačkog procesa, a bile su utoliko ispravnije, što su vjernije opisivale takav isječak.¹⁹ Dakako da se mjeru te ispravnosti može ocjeniti iz dimenzije koja pripada novoj metodologiji.

3. Da bi se izbjegle ekvivokacije, upotrebljavamo u nazivu ove nove discipline atribut »nova«, jer ime metodologija, uz ostalo, može da označava dio logike ili znanstvenu metodologiju. Doduše, nova metodologija je u tjesnoj vezi s potonjom, ali se od nje razlikuje jer je znanstvena metodologija imanentno obrađivanje metoda upotrebljivanih po znanosti i obično ga obavlja specijalista za dotičnu znanost. Nova metodologija se počela razvijati kao filozofska analiza znanstvenih metodologija i njezin predmet nisu »metode« znanosti kojima se u smislu njihovih aproksima-

¹⁵ Osim u najpoznatijem par. 38, u *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologische Philosophie*, I Niemeyer, Tübingen 1952., isto to ponavlja i u »Die Krisis...«, u par. 20

¹⁶ Husserl: *Die Krisis*, prijevod, op. cit. par 8

¹⁷ N. Abbagnano: *Mogućnost i sloboda*, op. cit. 136-138, 140-143

¹⁸ »Besinnung« je Gelassenheit (prepuštanje, povjeravanje) stvarima. To je izbor drugačijeg puta nego što ga otvara računajuće mišljenje. Umjesto da budu objekti, stvari pa tako i tehnika, se puštaju da budu stvari. Kazivanjem svojega -da-i -ne- čekamo ostvaranje misterija, stvaranje smisla znanosti i tehnike. Heidegger: *Gelassenheit* op. cit. str. 25, 23, 66.

¹⁹ J. Dewey: *Logika teorija istraživanja*, Nolit, Beograd 1962, str. 518-532

tivnih klasifikacija bavila metodologija kao dio logike,²⁰ dok takvu analizu vrši filozofski specijalista-metodolog. Zasad, dok se nova metodologija nije razvila, pa njezin predmet još nije obuhvatio tehnike raznih djelovanja, njezin predmet ispitivanja su tehnike znanstvenog istraživanja. U tehniku znanstvenog istraživanja ulazi svaki jezički oblik, svaki postupak, pojam i instrument kojima se služi u jednoj ili više disciplina, a u cilju postizanja rezultata ili njihove kontrole. Pod terminom tehnika podrazumijeva se skup pravila potrebnih za upravljanje nekom djelatnošću koja ima tendenciju sređivanja. Po novoracionalističkoj koncepciji dvije su takve tehnike: racionalne tehnike, zatim mitske, magijske i religiozne koje sačinjavaju drugu skupinu. Kako je sadašnji razvoj metodologije tek obuhvatio ispitivanje znanstvenih tehnika koje sačinjavaju jedan aspekt simboličke tehnike, od racionalnih tehnika ostale su izvan domašaja proučavanja simbolička tehnika umjetnosti, te tehnike ponašanja (morala, politike, ekonomije, propagande itd.), dok je proizvodna tehnika kao predmet istraživanja direktni nastavak analize znanstvenih tehnika. S obzirom na svoju sadašnju zadaću, nova metodologija je djelomični nasljednik metafizike, preuzimajući od nje, bez metafizičkih pretenzija,²¹ problem interferirajućih odnosa znanosti i filozofije. Cilj je takvog istraživanja da se afirmira autonomija znanstvenih disciplina a istovremeno da se ukaže na mogućnosti njihove komunikacije. Kao nasljednik gnoseologije, no ne u smislu tretiranja spoznaje kao globalne ljudske aktivnosti, nova metodologija se zalaže za analize pojedinačnih spoznajnih postupaka formiranih u pojedinim istraživačkim poljima. Takve pretpostavke i ciljevi doveli su novu metodologiju do drugačijeg odnosa prema spoznaji i znanostima. Znanstvena spoznaja jest valjana spoznaja i njezino dalje razvijanje, tj. razvitak znanstvenog istraživanja garancija je koja za egzistenciju čovjeka znači najtraženiju garanciju. Znanost ima imanentnu svrhu — osigurati dalje istraživanje, prosljeđivati uvijek dalje konstrukciju novih instrumenata kojima se otvaraju novi pravci istraživanja. Tehnika kao znanstveno činjenje ima za imanentni cilj prevesti u djelo što više znanstvenih teorija. Oboje, znanost i tehnika, kao i sve racionalne tehnike, najjača su sredstva za nadomještanje ljudske slabosti i nedovoljnosti. Proizvođači predmete čovjek je koristio elementarne tehnike da bi podmirivao elementarne potrebe; podmirivši ih, on proizvodi nove potrebe, za čije podmirenje treba nove tehnike koje će moći producirati adekvatne nove predmete. Prema tome, čovjek biva povijesnim svojom neprestanom nedovoljnošću koju izazivaju nastale potrebe, te neprestanom dogradnjom starih i pronalaženjem novih tehnika, potrebnih za njihovo podmirenje. U toj relaciji i stoji ljudska odgovornost. Čovjek, kao biće proizvodnje, konstantno se nalazi pred odgovornošću jer je sama

²⁰ Od vremena logičke škole Port-Royala metodologija je takvog karaktera, a naročito se tretira kao dio logike od 19. st. do danas u tradicionalistički orijentiranim logikama. Metodološki su onda problemi pitanja analize, sinteze, indukcije, dedukcije itd.

²¹ Ova problematika se ne razvija više s enciklopedističkim tendencijama, kao što je to bilo u Aristotela, Hegela, N. Hartmanna i u zadnjim enciklopedijskim pokušajima znamenite Čikaške enciklopedije (1938). Ovaj dio metodologije može se zvati filozofija znanosti, možda u spomen zasluga francuske i austro-njemačke filozofije znanosti.

proizvodnja rizik zbog problema izbora pred kojim se stalno nalazi. Nije ljudska odgovornost manja ili veća, odnosno, ne raste odgovornost što su veće spoznaje, ili što je prokletstvo odgovornosti na čovjeka navukla moderna znanost i tehnika. Odgovornost je bila, jest, i vjerojatno će i biti, zbog rizika kojega se ne mogu definitivno osloboditi ni znanost niti bilo koja tehnika, jer je neizvjesnost izbora uvijek prisutna. Ako se odgovornost shvaća u modernom smislu, kao mogućnost predviđanja učinka vlastitog ponašanja i ispravki samog ponašanja na temelju takvog predviđanja²², a ne kao *actio* (imputatio),²³ onda se problem izbora ne može mimičiti, a ovaj pak je utemeljen na određenom shvaćanju slobode kao ograničene ljudske slobode. A to pokazuje da se odgovornost ne može dovesti u vezu s nužnošću kao temeljnim pojmom, jer predviđanje u tom slučaju ne može utjecati na akciju, a niti dolazi u obzir kod apsolutnog pojma slobode kojoj je predviđanje zapravo indiferentno. Odgovornost se može povezati samo s mogućnošću, pa se dobiva odgovor da je odgovoran onaj izbor koji je racionalan, a takav je onaj koji potvrđuje limitirajuću slobodu čovjeka.²⁴ Zadatak je nove metodologije da se zalaže za racionalne tehnike a filozofija za racionalne kriterije izbora.²⁵

Stoga poruka u svjetlu nove metodologije, s obzirom na spoznaju i odgovornost, može glasiti: spoznaja je značajan rezultat jednog aspekta proizvodnje — znanosti — i na nju se odnosi isti zahtjev kao na egzistenciju uopće — svaki odnos i svaka akcija imaju svoju pozitivnu i negativnu mogućnost te nitko i ništa nije bez odgovornosti pred problemom takvog izbora. Ili, rečeno Abbagnanovim riječima: »Vjerovati da postoji ili da se može otkriti neka znanstvena, psihologijska, pedagoška, sociološka tehnika koja bi eliminirala iz ljudskog života rizik neuspjeha i nepogrešivo osigurala svim ljudima dobrobit, sreću, i moralno savršenstvo, znači gajiti najopasniju iluziju. Svaki čovjek treba, svakako djelovati u tom smislu i ozbiljno se zalagati u svakodnevnom životu. Ali, vjerovanje u to da će ga neka tehnika jednog lijepog dana lišiti muke, naprezanja i rizika tog angažmana. nalikuje na zahtjev onih duboko neuravnoteženih i u životu nesretnih ljudi koji traže od lijekova i liječnika ono što ne mogu dobiti od samih sebe i od života. Uostalom, priroda je već proizvela bića koja ne poznaju neizvjesnosti i žive prema jednoj nepogrešivoj razvojnoj liniji: to su pčele i mravi, životinje koje vodi instikt. Čovjek ima drugu zadaću. i najsvrsishodnije je to da jasno shvati prirodu i granice te zadaće.«²⁶

²² Takav pojam odgovornosti se uopotrebljavao u 18. st. (Hamilton, Mill).

²³ Ovaj pojam moralne odgovornosti upotrebljavao je Platon, kasnije Wolff, a najjasnije ga je odredio Kant kao sud pomoću kojeg se netko smatra autorom (causa libera) neke akcije koja je podređena zakonima i zove se činjenica (factum). I. Kant: *Metaphysik der Sitten*, Lindemann u. Lüdecke, Berlin 1954, str. 31

²⁴ N. Abbagnano: *Condizioni, dimensioni e razionalità delle scelte*, *Rivista di filosofia*, Torino, vol. LVI-n. 4/1965, vidi članak: Nekoliko pitanja filozofu Nicolò Abbagnanu, *Naše teme*, Zagreb, 5/1969, str 803-804, 807

²⁵ *ib. str.* 805-806

²⁶ N. Abbagnano: *Mogućnost i sloboda*, *op. cit. str.* 144-145